

O'SMIRLARDA ZO'RAVONLIK XULQ-ATVORINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Shukurova Saodat Anvar qizi

saodat9395@gmail.com

+998911892723

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'smirlarda zo'ravonlik xulq-atvorining shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik, ijtimoiy-psixologik va oilaviy omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. O'smirlik davrining emotsional beqarorlik, mustaqillikka intilish, o'zini namoyon etish, shaxsiy identifikatsiyaning shakllanishi va tengdoshlar tomonidan tan olinish ehtiyojining kuchayishi bilan bog'liq psixologik xususiyatlari zo'ravonlik xulq-atvorining yuzaga kelish shart-sharoitlari bilan o'zaro aloqada ko'rib chiqilgan. Zo'ravon xulq-atvorining shakllanishida emotsional regulatsiya qiyinchiliklari, impulsivlik, frustratsiyaga chidamlilikning pastligi, dushmanlikka asoslangan kognitiv ustanovkalar, empatiyaning yetarlicha rivojlanmaganligi, o'zini nazorat qilishdagi qiyinchiliklar, oiladagi nizolar, qattiq yoki izchil bo'lmagan tarbiya, ota-ona va farzand o'rtasidagi emotsional yaqinlikning sustligi, tengdoshlar bosimi, bullying va kiberbullying kabi omillarning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, zo'ravonlik xulq-atvori, agressiya, tajovuzkorlik, emotsional regulatsiya, impulsivlik, frustratsiya, empatiya, kognitiv ustanovka, oilaviy munosabatlar, bullying, kiberbullying, tengdoshlar ta'siri, psixoprofilaktika, psixokorreksiya.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен научно-теоретический анализ психологических, социально-психологических и семейных факторов, влияющих на формирование насильственного поведения у подростков. Психологические особенности подросткового возраста, связанные с эмоциональной нестабильностью, стремлением к самостоятельности, самоутверждением, формированием личностной идентичности и усилением потребности в признании со стороны сверстников, рассматриваются во взаимосвязи с условиями возникновения агрессивного и насильственного поведения. Особое внимание уделяется трудностям эмоциональной регуляции, импульсивности, низкой толерантности к фрустрации, враждебным когнитивным установкам, недостаточно развитой эмпатии, снижению самоконтроля, семейным конфликтам, жестким или непоследовательным методам воспитания, недостаточной

эмоциональной близости между родителями и подростком, давлению сверстников, буллингу и кибербуллингу.

Ключевые слова: подростковый возраст, насильственное поведение, агрессия, эмоциональная регуляция, импульсивность, фрустрация, эмпатия, когнитивные установки, семейные отношения, буллинг, кибербуллинг, сверстники, психологическая профилактика, психокоррекция.

ABSTRACT

The article presents a scientific and theoretical analysis of psychological, socio-psychological, and family factors associated with violent behavior among adolescents. Psychological characteristics of adolescence, including emotional instability, the striving for autonomy and self-assertion, identity formation, and an increased need for peer recognition, are examined in relation to the conditions that may contribute to aggressive and violent behavior. Particular attention is paid to difficulties in emotion regulation, impulsivity, low frustration tolerance, hostile cognitive attitudes, insufficient empathy, limited self-control, family conflicts, harsh or inconsistent parenting practices, insufficient emotional closeness between parents and adolescents, peer pressure, bullying, and cyberbullying. Violent behavior is conceptualized as a complex psychological phenomenon emerging through interactions among individual, family, peer-group, educational, and broader social factors rather than as the consequence of a single determinant.

Keywords: adolescence, violent behavior, aggression, emotion regulation, impulsivity, frustration, empathy, cognitive attitudes, family relationships, bullying, cyberbullying, peer influence, psychological prevention, psychological correction.

Kirish

O'smirlik davri inson ontogenezining psixologik jihatdan murakkab va ziddiyatli bosqichlaridan biri bo'lib, ushbu davrda shaxsning biologik, emotsional, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishida jadal o'zgarishlar sodir bo'ladi. O'smir bolalik davridan kattalar hayotiga o'tish jarayonida o'z shaxsiy pozitsiyasini belgilash, mustaqillikka erishish, o'z imkoniyatlarini namoyon etish, tengdoshlar orasida muayyan mavqega ega bo'lish va shaxsiy identifikatsiyasini shakllantirishga intiladi. Shu bilan birga, o'zini nazorat qilish mexanizmlari, emotsional barqarorlik va murakkab ijtimoiy vaziyatlarni konstruktiv hal qilish tajribasi hali to'liq shakllanmagan bo'lishi mumkin. Natijada ayrim o'smirlarda kuchli emotsional qo'zg'alish, impulsiv javob, nizoli vaziyatlarga keskin munosabat, verbal yoki jismoniy agressiya kabi xatti-harakatlar kuzatilishi mumkin.

Zo'ravonlik xulq-atvorini agressiya tushunchasi bilan aynan bir xil hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiq emas. Agressiya shaxsning boshqa inson yoki obyektga zarar

yetkazishga yo'naltirilgan xatti-harakati yoki reaksiyasi sifatida namoyon bo'lishi mumkin bo'lsa, zo'ravonlik ko'pincha boshqa shaxsga jismoniy, ruhiy yoki ijtimoiy zarar yetkazishga qaratilgan xulqning aniq shakllari bilan bog'liq. O'smirlar o'rtasidagi zo'ravonlik jismoniy urishish, tahdid qilish, haqoratlash, kamsitish, qo'rqitish, ijtimoiy izolyatsiya qilish, boshqa o'smirlarning obro'siga zarar yetkazish, bullying yoki raqamli muhitdagi kiberbullying shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun mazkur hodisani o'rganishda xatti-harakatning tashqi ko'rinishigina emas, balki uning motivlari, psixologik mexanizmlari, yuzaga kelish shartlari va o'smir tomonidan vaziyatning qanday talqin qilinishi ham hisobga olinishi lozim.

O'smirlarning zo'ravonlik xulq-atvorini tushuntiruvchi muhim psixologik mexanizmlardan biri emotsional regulatsiya bilan bog'liq. Emotsional regulatsiya shaxsning o'z emotsional holatini anglash, uni boshqarish, vaziyat talablariga muvofiq ifodalash hamda kuchli salbiy kechinmalar ta'sirida impulsiv xatti-harakatlarning oldini olish qobiliyatini ifodalaydi. O'smir o'zida paydo bo'lgan g'azab, ranjish, qo'rquv, uyat yoki alamni anglay olmasa va ushbu emotsiyalarni konstruktiv usullar orqali boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lmasa, salbiy emotsional energiya verbal yoki jismoniy agressiya orqali ifodalanishi mumkin. Ayniqsa, reaktiv agressiyada emotsional boshqaruvdagi qiyinchiliklarning ahamiyati yuqori bo'lishi mumkin. Shu sababli o'smirlarning agressiv xatti-harakatini tahlil qilishda uning g'azablanish tezligi bilan bir qatorda, g'azab paydo bo'lgandan keyin uni qanday boshqarishi ham muhim diagnostik ko'rsatkich hisoblanadi.

Zo'ravonlik xulq-atvorining shakllanishida impulsivlik ham muhim psixologik omillardan biridir. Impulsivlik shaxsning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarni yetarlicha baholamasdan tezkor harakat qilishga moyilligida namoyon bo'ladi. Impulsiv o'smir nizoli vaziyatda muqobil xulq strategiyalarini ko'rib chiqish, vaziyatning haqiqiy sabablarini aniqlash yoki o'z harakatining kelajakdagi oqibatlarini baholashdan oldin javob qaytarishi mumkin. Bunday sharoitda oddiy kelishmovchilik ham jiddiy konfliktga aylanish ehtimolini oshiradi. Biroq impulsivlikni zo'ravonlikning muqarrar sababi sifatida talqin qilish noto'g'ri. U boshqa xavf omillari, xususan, emotsional regulatsiya qiyinchiliklari, agressiyani oqlovchi qarashlar, oilaviy konfliktlar yoki agressiv tengdoshlar ta'siri bilan birgalikda zo'ravonlik ehtimolini kuchaytirishi mumkin.

Frustratsiyaga chidamlilik darajasi ham o'smirlarning konfliktli vaziyatdagi xulqini belgilovchi psixologik xususiyatlardan hisoblanadi. O'smirlarning istagi amalga oshmaganida, u rad etilganida, o'zini kamsitilgan deb his qilganida yoki kutilgan natijaga erisha olmaganida frustratsiya yuzaga keladi. Frustratsiyaning mavjudligi o'z-o'zidan agressiyani anglatmaydi. Muhim masala shaxsning frustratsion vaziyatga qanday munosabatda bo'lishidir. Frustratsiyaga chidamliligi nisbatan yuqori o'smir muvaffaqiyatsizlikni vaqtincha holat sifatida baholashi va muammoning muqobil yechimini izlashga harakat qilishi mumkin.

Frustratsiyaga chidamliligi past bo‘lgan o‘smir esa vaziyatni shaxsiy haqorat, adolatsizlik yoki o‘z mavqeiga tahdid sifatida qabul qilib, keskin

Mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, zamonaviy psixologik va sog‘liqni saqlash adabiyotlari, tizimli sharhlar va meta-tahlillar asosida ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologik jihatdan quyidagi yondashuvlarga tayanadi:

rivojlanish psixologiyasi;

ijtimoiy o‘rganish yondashuvi;

kognitiv-xulqiy yondashuv;

emotsional regulyatsiya modeli;

ijtimoiy-ekologik yondashuv;

tizimli yondashuv;

risk va himoya omillari modeli.

Zo‘ravonlik va agressiya o‘zaro yaqin, biroq aynan bir xil tushunchalar emas.

Agressiya — boshqa shaxsga zarar yetkazish, ustunlik qilish yoki qarama-qarshilikni kuch ishlatish orqali hal qilishga yo‘naltirilgan xulqiy tendensiya sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Zo‘ravonlik esa aggressiv impuls yoki xatti-harakatning boshqa shaxsga jismoniy, psixologik, jinsiy yoki ijtimoiy zarar yetkazish shakliga o‘tishi bilan tavsiflanadi.

Agressiya:

verbal;

jismoniy;

bilvosita;

munosabatlarga qaratilgan;

reaktiv;

proaktiv

ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Reaktiv agressiya odatda haqorat, rad etilish, provokatsiya yoki tahdidga javob sifatida yuzaga keladi.

Proaktiv agressiya esa maqsadga erishish, ustunlik qilish, qo‘rqitish yoki boshqa shaxs ustidan nazoratni o‘rnatish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin.

Shu sababli o‘smirdagi zo‘ravonlikni baholashda “u agressiv” degan umumiy xulosadan ko‘ra, agressiyaning motivi, vazifasi, vaziyatdagi triggeri va psixologik mexanizmini aniqlash muhim.

O‘smirlarda zo‘ravonlik xulq-atvorini tushuntirishda emotsional regulyatsiya alohida o‘rin egallaydi.

Emotsional regulatsiya — shaxsning o‘z emotsiyalarini anglash, baholash, boshqarish va vaziyatga mos tarzda ifodalash qobiliyatidir.

Agar o‘smir:

g‘azabni tez boshqarolmasa;

frustratsiyaga chidamliligi past bo‘lsa;

impulsini nazorat qila olmasa;

salbiy vaziyatni uzoq vaqt qayta-qayta o‘ylasa;

muammoni faqat kuch ishlatish orqali hal qilish mumkin deb hisoblasa,

agressiv javob ehtimoli ortishi mumkin.

2026-yilda e‘lon qilingan katta meta-tahlilda 137 maqola, 171 tadqiqot va 252 605 nafar ishtirokchi ma‘lumotlari umumlashtirilgan. Natijalar emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar agressiya bilan kichik-o‘rtacha darajadagi ijobiy bog‘liqlikka ega ekanini ko‘rsatgan; maladaptiv emotsional strategiyalar ham agressiya bilan bog‘langan.

Bu natija o‘smirlik davrida agressiv xulqni kamaytirish uchun faqat “o‘zini tut” tarzidagi nasihat yetarli emasligini ko‘rsatadi. O‘smirga g‘azabni aniqlash, emotsional qo‘zg‘alishni pasaytirish, vaziyatni qayta baholash va impulsdan oldin pauza qilish kabi konkret psixologik ko‘nikmalarni o‘rgatish zarur.

Xulosa

Umuman olganda, o‘smirlarda zo‘ravonlik xulq-atvori individual psixologik, oilaviy, guruhviy va ijtimoiy omillarning murakkab o‘zaro ta‘siri natijasida shakllanadigan ko‘p komponentli fenomen hisoblanadi. Emotsional regulatsiyadagi qiyinchiliklar, impulsivlik, frustratsiyaga chidamlilikning pastligi, dushmanlikka asoslangan kognitiv baholash, empatiyaning yetarlicha rivojlanmaganligi, oiladagi konfliktlar, qattiq yoki izchil bo‘lmagan tarbiya, agressiv tengdoshlar ta‘siri, bullying va kiberbullying uning shakllanishi bilan bog‘liq muhim xavf omillari sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ota-ona bilan ishonchli munosabat, emotsional kompetentlik, rivojlangan empatiya, o‘zini nazorat qilish, konstruktiv konflikt yechish ko‘nikmalari, ijobiy tengdoshlar muhiti va maktabga mansublik hissi himoya omillari sifatida qaralishi mumkin. Shuning uchun o‘smirlar zo‘ravonligining profilaktikasi faqat agressiv harakatni to‘xtatishga emas, balki uning shakllanishiga xizmat qilayotgan psixologik va ijtimoiy mexanizmlarni o‘zgartirishga yo‘naltirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura A. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. – 247 b.

2. Bandura A. Fikr va faoliyatning ijtimoiy asoslari: ijtimoiy-kognitiv nazariya. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986. – 617 b.
3. Bronfenbrenner U. Inson rivojlanish ekologiyasi: tabiat va dizayn bo‘yicha tajribalar. – Cambridge: Harvard University Press, 1979. – 330 b.
4. Crick N.R., Dodge K.A. Bolalarning ijtimoiy moslashuvida ijtimoiy axborotni qayta ishlash mexanizmlari: sharh va takomillashtirilgan konsepsiya // Psychological Bulletin. – 1994. – 115-jild, 1-son. – B. 74–101.
5. Dodge K.A. Ijtimoiy bilish va bolalarning agressiv xulq-atvori // Child Development. – 1980. – 51-jild, 1-son. – B. 162–170.
6. Eisenberg N., Spinrad T.L. Emotsiya bilan bog‘liq o‘zini boshqarish: tushunchani aniqlashtirish // Child Development. – 2004. – 75-jild, 2-son. – B. 334–339.
7. Gross J.J. Emotsiyalarni boshqarish: hozirgi holat va istiqbollar // Psychological Inquiry. – 2015. – 26-jild, 1-son. – B. 1–26.
8. Olweus D. Maktabdagi bullying: biz nimalarni bilamiz va nima qilishimiz mumkin? – Oxford: Blackwell, 1993.
9. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti. Zo‘ravonlik va salomatlik bo‘yicha jahon hisoboti. – Jeneva: JSST, 2002.